

Inleiding

Ton Dekker en Theo Meder

Sprookjes hebben eeuwenlang deel uitgemaakt van de mondelinge vertelcultuur. Hieruit zijn ze in de afgelopen twee eeuwen langzaam maar zeker verdwenen. Andere vormen van 'artistieke' vrijetijdsbesteding zoals lezen, radio luisteren en televisie kijken hebben de rol van de orale vertelkunst verminderd – althans waar het een traditioneel genre als het sprookje betreft. Overigens moeten we op dit punt wel rekening houden met verschillen tussen de diverse streken van het land en tussen stad en platteland. Deze ontwikkeling heeft niet alleen in Nederland plaatsgevonden, maar ook in de omringende Europese landen.

Wat Nederland betreft hebben volkskundigen en sprookjesonderzoekers wat al te snel aangenomen dat het vertellen van sprookjes hier was uitgestorven. Nederlanders zouden door hun nuchterheid deze fantasievolle vorm van orale kunst al spoedig na de middeleeuwen hebben opgegeven. Dat zou blijken uit het geringe aantal optekeningen van sprookjes in de periode van 1500 tot heden. We moeten er echter serieus rekening mee houden dat het geringe aantal opgetekende sprookjes primair te wijten is aan de late opkomst van de wetenschappelijke volkskunde in Nederland. Hierdoor is het verzamelen en optekenen van sprookjes en van volksverhalen in het algemeen lange tijd slechts een zaak van enkele geïnteresseerde individuen gebleven. Met hun beperkte mogelijkheden hebben mensen als G.J. Boekenoogen, C. Bakker en E.J. Huizinga-Onnekes in de periode 1890-1930 ongetwijfeld belangrijke collecties volksverhalen en sprookjes bijeengebracht, maar hun activiteiten bleven op zichzelf staan. Er vond bovendien te weinig wetenschappelijke reflectie plaats op de betekenis van deze collecties, die hierdoor ook niet direct hebben geleid tot een meer systematische vorm van verzamelen en onderzoek van sprookjes.

Pas in de jaren zestig en zeventig is vanuit het Meertens Instituut te Amsterdam gepoogd om systematisch de toen nog mondeling circulerende sprookjes en sagen in alle delen van het land te inventariseren. Dat was enigszins aan de late kant. Het actief vertellen van sprookjes kwam toen al bijna nergens meer voor. Deze actie heeft desondanks de aanzienlijke oogst van ongeveer tweeduizend sprookjes opgeleverd. Het merendeel van de sprookjes werd in Friesland opgetekend door de meesterverzamelaar Dam Jaarsma, maar ook in andere streken werden nog sprookjes aangetroffen, onder andere in de Achterhoek, Limburg, Brabant en Gelderland. Door deze late, maar gerichte actie zijn in Nederland meer sprookjes opgespoord en opgetekend dan in de eeuwen daarvoor. Dat onderstreept nog eens het belang van de aanwezigheid van goede verzamelaars die gericht op zoek gaan naar sprookjes.

Een bijzondere positie binnen het Nederlandse volksverhaalonderzoek heeft steeds de provincie Friesland ingenomen. Gevoed door de belangstelling voor het Friese verleden en de wens om de Friese cultuur in stand te houden, begon T.R. Dykstra hier rond het midden van de negentiende eeuw sprookjes en andere volksverhalen op te tekenen. Hij deed dat vanuit de veronderstelling dat de verhalen historische informatie over de vroegere Friese cultuur zouden bevatten. Het in 1844 opgerichte Friese Genootschap bundelde de activiteiten van de diverse verzamelaars en zorgde voor continuïteit. In de twintigste eeuw leidde dit onder andere tot de verzamelingen van S.J. van der Molen, A.A. Jaarsma en Y. Poortinga. Het aantal in deze provincie opgetekende sprookjes bedraagt een veelvoud van het aantal in de rest van het land aangetroffen sprookjes. Is Friesland zo rijk geweest aan sprookjes of dankt het die sprookjesrijkdom aan de aanwezigheid van competente verzamelaars?

Daar valt niet even snel een simpel antwoord op te geven. Jurjen van der Kooi wijst in zijn monumentale studie over het Friese volksverhaal uit 1984 op de enorme invloed van de uitgebreide literaire sprookjestradiatie in Friesland op de mondelinge overlevering. Die literaire traditie is echter weer niet denkbaar zonder de activiteiten van vroege verzamelaars zoals T.R. Dykstra en later ook Waling Dykstra, die veel sprookjes publiceerde. Er is hier dus duidelijk sprake van een symbiose van weten-

schappelijke activiteit, cultuurpolitieke motivatie, literaire en mondelinge sprookjesoverlevering. Of een dergelijke symbiose in gelijke mate ook voor andere streken in Nederland geldt, zal toekomstig onderzoek moeten uitwijzen. Hierbij dient men wel te beseffen dat in geen streek in Nederland het sprookje zo goed is gedocumenteerd als in Friesland.

Het sprookjesonderzoek heeft in de afgelopen decennia in het algemeen duidelijk aangetoond dat we niet mogen uitgaan van een ononderbroken, authentieke mondelinge sprookjesoverlevering, geheel los van de literaire traditie. Naast de mondeling doorvertelde sprookjes – een deel ervan is trouwens ook in liedvorm overgeleverd! – hebben we in de afgelopen eeuwen in toenemende mate te maken met schriftelijke fixaties van sprookjestypen in kinderboeken, verhalenbundels, toneelstukken en andere literaire genres. Voor veel sprookjestypen hebben we hieraan de oudste vermeldingen te danken, lang voordat men sprookjes als wetenschappelijke bron begon te beschouwen. Het sprookjeslexicon *Van Aladdin tot Zwaan kleef aan* (1997) geeft hiervan talrijke voorbeelden.

De literaire fixaties van sprookjes moeten dan ook niet louter als een bedreiging voor de oraal circulerende sprookjes beschouwd worden. Van der Kooi ziet dankzij de sinds de negentiende eeuw wassende stroom van gepubliceerde sprookjes in Friesland juist een versterking en verrijking van de mondelinge sprookjesoverlevering, voordat deze door een reeks maatschappelijke ontwikkelingen in onze eeuw verdwijnt.

Terwijl het sprookje in onze tijd niet meer als verhaal in de orale traditie functioneert, zien we een aantal sprookjes volop floreren als literair kindersprookje en als toneelstuk, film, op cd en in sprookjesparken. Sommige sprookjes en met name hun helden of heldinnen – onder andere Assepoester, Sneeuwvitje, Hans en Grietje en Roodkapje – zijn zo bekend dat ze in de reclame en als parodie gebruikt worden. Deze sprookjes vormen een deel van het collectieve cultuurbezit en zijn tegenwoordig bekender dan ooit tevoren.

Diverse bijdragen in dit themanummer zijn gewijd aan de hierboven aangeduide problemen en ontwikkelingen van het Nederlandse sprookje. Ton Dekker betoogt dat het betrekkelijk geringe aantal sprookjes dat in Nederland is opgetekend voor een groot deel te wijten is aan het ont-

breken van competente verzamelaars en niet van sprookjes. Hij brengt dit in verband met de late opkomst van de volkskunde in Nederland. Jurjen van der Kooij beargumenteert dat de mondelinge overlevering van sprookjesstof zelden of nooit geïsoleerd van de schriftelijke (literaire) overlevering heeft gestaan, maar dat er juist van een voortdurende wederzijdse beïnvloeding sprake moet zijn geweest. Tevens maakt hij in zijn bijdrage duidelijk, dat sprookjes in Nederland niet altijd eeuwenoud cultuurgoed hoeven te zijn, maar ook tamelijk recent in de mondelinge overlevering kunnen zijn geïntroduceerd. Op een specifieke verzamelpraktijk, namelijk die van de Friese verzamelaar A.A. Jaarsma, wordt ingegaan door Eric Venbrux, die onder meer kanttekeningen plaatst bij het probleem van de 'authenticiteit' van het verzamelde sprookjesmateriaal. Theo Meder bespreekt de veranderlijkheid van sprookjes – door de tijd heen en vanuit het perspectief van verschillende vertellers en auteurs – met alle repercussies vandien voor de betekenis en de interpretatie. Verder laat hij zien hoe deze traditionele verhalen door andere media 'geannexeerd' en 'bewerkt' kunnen worden en zodoende (toch nog) voortleven.

Marie van Dijk wijst op het voorkomen van sprookjes en sprookjesmotieven in liedvorm, hetgeen niet steeds bij sprookjes- en liedonderzoekers bekend is. Zij pleit voor het gebruik van de catalogus van Aarne-Thompson en de *Motif-Index* in volkslied-edities. Tenslotte wijst Maarten Kossmann op de overeenkomsten en verschillen tussen de West-Europese en de thans nog bloeiende Marokkaanse sprookjestradiatie. Aangezien de Noord-Afrikaanse sprookjescultuur nadrukkelijk deel uitmaakt van de brede Euraziatische verhaaltraditie, vallen in eerste instantie vooral de overeenkomsten op. Verschillen treffen we onder meer aan in de *couleur locale* en een gebrek aan sociaal commentaar. Op het punt van vertelgelegenheden zien we eveneens verschillen als overeenkomsten.

Deze laatste bijdrage dient tevens te worden gezien als een eerste aanzet tot nieuw onderzoek in Nederland zelf, namelijk naar de vertelcultuur onder allochtonen. Welke verhalen circuleren er thans binnen de verschillende etnische groepen in Nederland, zoals Turken, Marokkanen en Surinamers? In hoeverre zijn die verhalen een afspiegeling van de eigen cultuur, de eigen normen en waarden, de eigen identiteit? In hoeverre zoeken zij aansluiting bij de autochtone vertelcultuur? Vallen er verschillen in re-

pertoire te constateren tussen de eerste, de tweede en de derde generatie allochtonen? In hoeverre bestaat er onderlinge interactie? Wat wordt er aan verhalen uitgewisseld? En vertellen jongens anders dan meisjes, mannen anders dan vrouwen? Op deze onderzoeksvragen zullen, onder meer vanuit het Meertens Instituut, in de komende tijd antwoorden worden gezocht in de Utrechtse (multiculturele) wijken Lombok en Transvaal. Het onderzoek maakt deel uit van het omvangrijke TCULT-project, waarbij TCULT staat voor Talen en Culturen van het Utrechtse Lombok en Transvaal.

De eerste vier bijdragen in deze themabundel (van Dekker, Van der Kooi, Venbrux en Meder) zijn bewerkingen van lezingen die gehouden zijn op het door het Meertens Instituut georganiseerde sprookjessymposium 'Een zoen voor Sneeuwitje' (Amsterdam, 7 november 1997). Op dit symposium werd tevens het reeds genoemde sprookjeslexicon *Van Aladdin tot Zwaan kleef aan* ten doop gehouden.